

ГЛАВА 6.⁶ ХОЗЯЙСТВЕННЫЕ ПРАКТИКИ И ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО В УКРАИНЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX СТ.): ЭТНИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

*ГОСПОДАРСЬКІ ПРАКТИКИ І ПІДПРИЄМНИЦТВО В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА
XIX – ПОЧАТОК XX СТ.): ЕТНІЧНІ АСПЕКТИ
ECONOMIC ACTIVITY AND ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE (SECOND HALF OF THE
NINETEENTH CENTURY- EARLY TWENTIETH CENTURY): ETHNIC ASPECTS*

DOI: 10.30888/2663-5569.2021-19-02-003

Вступ

Розвиток ринкових відносин в сучасній Україні, активізація підприємницької діяльності, визначення економічної стратегії держави зумовлюють необхідність об'єктивного вивчення історичного досвіду підприємництва. В рамках цього завдання цікавими є етнічні аспекти підприємницької діяльності. Багатий матеріал для дослідження з даного питання становлять Київська, Подільська і Волинська губернії, які були поліетнічними за своїм національним складом, що зумовлювало різноманітність господарського і культурного життя краю.

Друга половина XIX ст. характеризується суттєвими соціально–економічними змінами в Російській імперії, в тому числі, і в українських губерніях, які входили до її складу. Відповідно до царського маніфесту від 19 лютого 1861 р. було скасоване кріпосне право, що стало своєрідним ключем до модернізації Російської імперії і поклато початок радикальним змінам не тільки в економіці, а й в інших сферах суспільного життя. У нових економічних умовах формувалася спільнота з різних верств тогочасного суспільства здатна до підприємництва, вміння отримувати прибутки у виробництві.

Найбільш достовірні відомості про підприємницьку діяльність в Україні представників різних етносів дає Всеросійський перепис населення 1897 р. Він засвідчив, що у промисловості та торгівлі України провідне місце належало поряд з іноземними російським, польським та єврейським підприємцям. В Україні було зафіксовано 111 626 осіб, що жили за рахунок прибутків з капіталу і нерухомого майна, 306 644 – займалися торгівлею та 3 612 – кредитно-торговими операціями. Українські підприємці серед самодіяльного населення, що жило з прибутків від капіталів, становили 29,12 %, російські – 38,64 %, єврейські – 15,68%. а польські – 8,97 %, Відповідно, торгівлею та торгово-кредитними операціями займалося 13,43% українців, 16,24 % росіян, 1,03 % поляків і 63,72 % євреїв, які після українців (17 005 688 осіб) та росіян (2 767 951) займали третє місце за кількістю (1 908 465) серед населення України [142].

Якщо на Лівобережжі і Півдні було багато російських, єврейських та іноземних підприємців, то на Правобережжі серед промисловців домінували поляки, росіяни та євреї. Зокрема, на початку XX ст. з 34 підприємств

⁶ Автори: Романюк Н.И.

Луцького повіту Волинської губернії 10 заснували євреї, 16 – німці, 5 – поляки (один у спільному володінні з євреєм), 3 – росіяни. У Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових закладів, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), товариства (8), [14, арк. 32-34]. У Подільській губернії, за донесенням старшого фабричного інспектора, з 52 діючих 1899 р. цукрових заводів у руках євреїв знаходилося в одноосібному володінні та таких, що контролювалися ними 14, у росіян – 8, поляків – 11, іноземців – 2.

Найбільшою строкатістю за національним складом населення відзначалася Волинська губернія. Помітний вияв цього ми можемо прослідкувати в особливостях підприємницької діяльності різних етносів, особливо переселенців-колоністів, переселення яких заохочувалося російським царизмом як для піднесення рівня сільського господарства, так і для створення протизваги польському й українському впливам. Так, за Всеросійським переписом 1897 р. у Волинській губернії, як і в цілому на Правобережній Україні, переважало українське населення. З інших національностей найбільш чисельними були євреї – 13,2 % всього населення – вони мешкали переважно у містах і містечках. По 6 % становило представництво поляків і німців. Поляки, в основному, рівномірно населяли міста і села, а німці майже всі жили у сільській місцевості. Меншою мірою в структурі населення губернії були представлені чехи. Це пояснюється тим, що чехи пізніше, ніж німці, переселилися на територію краю. За Всеросійським переписом 1897 р., вони становили вже 1,47 % населення Волинської губернії. Росіяни становили 3,5 % населення губернії [142].

Висока концентрація єврейського населення на території Київської, Подільської та Волинської губерній пояснюється тим, що царська влада відвела цей регіон для їхнього постійного проживання. Тому наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. в цих губерніях друге місце за чисельністю, після корінного населення – українців, посідали євреї. Зокрема, серед губерній краю найбільш населена євреями була Волинська губернія, де їх приходилося 12,16 % на все тамтешнє населення, далі слідували Київська губернія (11,57 %) і Подільська губернія (10,9 %) [18, с. 698].

6.1. Господарська діяльність і підприємництво українського населення

1897 р. у губерніях підросійської України основну масу становило корінне українське населення – воно проживало переважно у сільській місцевості, оскільки традиційно основною сферою його діяльності була праця на землі. На це звертав увагу відомий український статистик і діяч національного руху О. Русов. Проаналізувавши матеріали перепису, він дійшов висновку, що «... у роботах на здобуття матеріалів їстівних українці переважають всі народи, які живуть у Російській імперії, обробляти ж сі першорядні продукти в ковбаси, цукор, пиво тощо, щоб сим заробляти собі

засоби життя, вони не так здатні, як інші, бо сим займаються вдвоє менше од всіх других. Так само вдвоє, або далеко менше, ніж уся людність держави, українці оддають працю на виріб матеріалів для одєжі, для будівлі хат і всяких речей життя, на транспорт або громадську службу; у ділах торговельних, банкових і дрібного кредиту українців менше, ніж серед усієї людності Росії. Всі сили український народ оддає на здобування сириці для їжі – цієї найпершої потреби, важнішої од одіжу і будівлі» [15]

Найкраще зміни соціального статусу в залежності від підприємницького хисту, прибуткового господарювання можна прослідкувати на прикладі родин Яхненків, Симиренків, Терещенків і Харитоненків. Їхній шлях від дрібних торговців до представників промислового капіталу був типовим для процесу формування буржуазії із суспільних низів, що почався ще на початку ХІХ ст.

Яхненки – рід промисловців-цукрозаводчиків. Походили з селян-кріпаків м. Сміла (нині Черкаська область). Глава роду Михайло, розжившись дрібною торгівлею, викупив з кріпосної неволі себе і всю свою родину. У 1820-30-х рр. разом з Федором Симиренком (колишнім кріпаком князя Воронцова) Яхненки будували та орендували млини у Смілі та Умані. Вели гуртову торгівлю худобою та хлібом, для чого заснували фірму «Брати Яхненки і Симиренко», керівником якої став Кіндрат Яхненко. Найвищі економічні результати і славу фірма Яхненків і Симиренків здобула у 40-х рр. ХІХ ст. коли почала вкладати свої капітали у цукрову промисловість. Побудований ними цукровий завод у Млієві за будовою приміщень і технічним оснащенням займав перше місце в імперії і входив у групу найбільш високо продуктивних підприємств того часу.

У 1870-х рр. Яхненки – Симиренки побудували за останнім словом техніки перший машинобудівний завод, що виробляв техніку для цукрових підприємств. На ньому було також збудовано 2 пароплави. У зв'язку з нестачею обігових коштів, загальною фінансовою кризою та байдужістю влади, яка відмовила у виділенні кредитів, на початку 1880-х рр. фірма припинила свою роботу.

Великими промисловцями і земельними магнатами стали вихідці з нижчих верств Терещенки і Харитоненки, які напруженою працею не тільки піднялися до рівня впливових дворянських родів, а й зайняли провідне місце у промисловому розвитку Російської імперії. Економічну основу їх підприємницької діяльності становило землеволодіння, отримане не у спадок, а здобуте шляхом економічної боротьби з підприємцями в умовах становлення і розвитку капіталізму.

Рід Терещенків походив з козаків м. Глухова. Засновник династії – Артемій Терещенко викупився з кріпацтва і зайнявся дрібною торгівлею. Після реформи 1861 р. Терещенки активно скуповували і орендували маєтки поміщиків, будували цукрові заводи та інші промислові підприємства. Вони зуміли знайти найбільш прибуткові види господарської діяльності. Головними бізнесовими інтересами Терещенків стало виробництво цукру.

У 1870 р. було створено «Товариство цукрових заводів братів Терещенків» (до нього увійшли 5 підприємств, а решта – 6 заводів

залишилися в особистій власності братів) з початковим капіталом у 3 млн. руб., який до 1900 р. досяг уже 8 млн. руб. Крім головної контори у Києві, воно мало 14 представництв у найбільших містах Російської імперії, які здійснювали збут готової продукції всередині країни та закордоном. Щорічно Товариство отримувало значні прибутки [264, с.215]. За основним капіталом та розміром виробленої продукції воно було найбільшим в цукровій галузі Російської імперії. Багатство родини Терещенків було досягнуто їх працьовитістю, підприємливістю, раціональним, інтенсивним веденням землеробства і промислового виробництва. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою у своїх же маєтках, розширення номенклатури продукції, проникнення у нові галузі забезпечувало власникам високу ефективність господарювання.

Багатопрофільна підприємницька діяльність давала їм можливість отримувати сталі прибутки, виживати у конкурентній боротьбі, вигідно вкладати свої капітали у промислове виробництво. Наявність промислових підприємств сприяла кращому фінансуванню сільського господарства, яке постійно залежало від погодніх умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. Маєтки братів Миколи та Федора Терещенків відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної сівозміни, використанням техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства їх власники отримували значні прибутки. Починаючи з 1877 по 1887 рр. середній щорічний прибуток Червоненського маєтку становив 12 034 руб., Мартинівського – 32 648 руб. і Глушецького – 33 852 руб. [31, арк.5-9; арк.2 -7]. Про ефективне та дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що поряд із землеробством у своїх маєтках вони розвивали тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи промислового виробництва пропадали, то у Терещенків жом і патока використовувалися поряд з іншими кормами для відгодівлі худоби. Крім того, ведення тваринницької галузі забезпечувало достатню кількість гною для удобрення полів.

Скасування кріпосного права створило передумови для переходу селян до лав підприємців. Незважаючи на незавершеність реформ та інші труднощі, поряд з великими землевласниками поступово селяни ставали активною силою в розвитку виробничої сфери, і в першу чергу – заможні селяни і середняки, які перетворилися на дрібних приватних власників. Л. Похилевич у своєму дослідженні для характеристики цього процесу наводить низку фактів. Зокрема, про придбання 1876 р. селянами С. і Т. Фузиками 45 дес. землі в с. Біличі Київського повіту. А в с. Забуяння, що у 20 верстах від Макарова на Київщині, селянин Аврамчук 1874 р. купив 71 дес. землі в с. Липівка, що поблизу Макарова, починаючи з 1871 р. у землевласниці Л. Страшинської викупили землю селяни: Ф. Омельчук (60 дес.), Д. Ліщенко (44 дес.), Ф. Силонька (26 дес.), Савченко (14 дес.), Божко, Ольховець, Іванченко, Левченко по 20 дес. [20, с. 17, 49].

Власниками землі ставали і товариства селян. Так, у Старокостянтинівському повіті Волинської губернії за даними 1913р.

товариства селян були власниками землі в с. Баглайки (231 дес.), с. Западинці (238 дес.), с. Западинці (80 дес.), с. Моньки (480 дес.), с. Сумовецько-Міклаші (191 дес.), містечко Купель (533 дес.), містечко Волочиськ (318 дес.), с. Авратин (302 дес.), і с. Порожня (26 дес.) [22]. Заможні селяни, що викупили землю і, маючи власні матеріальні засоби, господарювали на принципах підприємництва. Вони використовували найману працю і виробляли продукцію на ринок. Чимало виявилось й таких, хто займався розвитком дрібної промисловості. Середняки були дрібними власниками, орендарями, вели господарство на невеликих ділянках землі, працюючи самотужки і з допомогою своєї родини.

6.2. Підприємництво євреїв

Ставлення до єврейського етносу з боку російського царизму було неоднозначним. Періоди ліберальної політики щодо євреїв чергувалися з періодами обмеження їхніх прав. Незважаючи на важкі обставини життя, саме представники єврейського етносу були характерним прикладом підприємливої людини: займалися дрібною торгівлею, ремеслами, здійснювали функції посередника в торгівельних операціях, надавали кредити під відсотки, орендували землю, засновували шинки тощо.

Відомими підприємцями стали Бродські, які володіли великими капіталами і багатьма високопродуктивними підприємствами. Ізраїль Бродський почав розбудовувати цукрову промисловість. Його сини Лазар і Лев значно розширили справу батька. Бродські були одними з головних організаторів синдикату цукрозаводчиків (1887) і синдикату рафінерів (1903). Мільйонер Л. Бродський був власником Александрівського товариства, яке у 1911-1912 рр. об'єднувало Лебединський і Одеський рафінадні заводи і ряд цукрових заводів з обсягом виробництва 2,8 млн. пуд. цукру. Крім того Л. Бродський володів 2 571 паєм (із загальної кількості 3 000 паїв) товариства Корюківського рафінадного і цукрового заводів, які щорічно виробляли 115 тис. пуд. рафінаду і 800 тис. пуд. цукру-піску. Підприємства Л. Бродського були обладнані за останнім словом техніки, а на дослідних полях вивчалися методи ефективного вирощування цукрових буряків.

У Київській губернії великі обсяги виробництва мали тютюнові фабрики Когенів (м. Київ), А. Зарицького (м. Черкаси), Х. Мар'яновського (м. Умань), Н. Гробівкера (м. Бердичів). Так, акціонерне товариство тютюнових фабрик було засновано С. Когеном з братами 1861 р., з основним капіталом 850 тис. руб. У складі правління працювали: А. Коген, М. Бродський, А. Винцевич і О. Коген. Річне виробництво тютюну і цигарок становило 2 млн. 305 тис. руб. [25].

Специфічним осередком проживання євреїв було містечко. Після скасування кріпацтва ринкові відносини почали розвиватися значно швидше, що сприяло активізації підприємницької діяльності євреїв, зростанню містечок, у яких євреї становили значну, переважаючу частку. У власності

представників цього етносу перебувала більшість ремісничих майстерень та дрібних промислових підприємств. Крім того, багато підприємств вони орендували.

Економічну активність євреїв можна прослідкувати на прикладі того чи іншого містечка краю. Наприклад, в Умані матеріалами перепису 1897 р. було зафіксовано 17 709 євреїв, що становило 57,09 % від загального числа мешканців міста. Тут працювали гільзова фабрика Л. Лейціна, цегляні заводи Х. Каневського, Ц. Самковського та ін. . У Василькові також діяли підприємства, що належали представникам єврейського народу – шкіряні заводи Вайсбергів, П. Матусова, Л. Колонського, цегляний завод А. Лейченко. Тільки в одному містечку Дунаєвці за даними на початок ХХ ст. євреї були власниками 5 невеликих суконних фабрик і одне орендували з кількістю робітників від 25 до 50 осіб. У числі власників цих підприємств: Ш. Бланк і Х. Розенблат, А. Блейх, Й. Зак, І. Рафалович, брати С. і А. Фрайфельд.

Євреї становили більшість серед населення містечка Полонне на Волині. Вони були в основному підприємцями, ремісниками і торговцями У 1889 р. славутський фабрикант М. Шапіро заснував фабрику «Фарфор і фаянс», де для виробництва продукції використовували довколишні поклади вогнетривких глин. З 1896 р. новим власником заводу став А. Зусьман, який значно розширив виробництво. Разом з тим, А.Зусьман мав ще фарфоро-фаянсові заводи у Городниці та Кам'яному Броді. В архівних документах згадуються власники дрібніших полонських підприємств: Шпільберг, Вайнзоф, Гольдсман та ін. [29, арк. 2, 3].

Визначали євреї і торгово-промисловий розвиток Бердичева, який став відомим центром єврейства. За дослідженням А.П.Субботіна станом на 1887р у місті працювало 4 тис., ремісників різних спеціальностей. Вироби бердичівських ремісників користувалися попитом на міських та міжнародних ярмарках. Проте найбільш визначальною для мешканців єврейської громади міста була торгівля. Так, станом на 1887р. у місті функціонували 570 купецьких закладів і 1256 дрібних, всього 1826 або майже на кожні два будинки припадало по одному торговельному закладу. Із цього числа лише 2,3% належали християнам, решта –євреям. [23, с. 97-127]. У місті діяли торговельні фірми Іюлісів, Гальперіна, Магазанія, Бродського, Маргулісів, банкірські контори Еленера, Трахтенберга, Штейнберга, Гальперіна.

Про особливе вміння представників єврейського етносу використовувати природні умови та інші фактори для отримання вигоди, зокрема прибутку, свідчить їх переважна більшість серед власників лісопильних та інших деревообробних підприємств Волинської губернії. Автором підраховано, що з 46 лісопильних заводів, наявних в губернії станом на початок ХХ ст., власниками 28 підприємств були євреї (60,9 %) [25, с.163-209]. Зокрема, Х. Готтесману належало 4 лісопильні заводи, його брату Я. Готтесману з сином заводи в Овруцькому і Житомирському повітах; братам Зусьман – 3 лісопильні заводи в Острозькому повіті, А. Графману – 2 лісопильні заводи в Житомирському повіті.

Як свідчать архівні документи за 1886 р. «всі промисли і ремесла у Волинській губернії знаходилися в руках єврейського населення: млини, ліси, рибна ловля, перевізні засоби, кустарна промисловість, хлібна і м'ясна торгівля, ремесла, підряди, поставки, а християнське населення так зжилося з цим, що не видно в ньому ні найменшого початку стати на ґрунт промисловості і ремесел. Якщо християни і беруть участь в деяких промислах, то виключно як робоча сила, яку експлуатують євреї» [5, арк. 15].

У Подільській губернії представники єврейського етносу стали монополістами у посередницькій діяльності у сфері виробництва цукру. «Являючись посередниками у продажу цукру, а також підрядчиками з постачання дров, цукрових буряків, найму робітників та їх забезпечення продуктами, євреї швидко збагачувалися».[26,арк. 324] Помітну роль відігравали євреї і у винокурній галузі. Станом на 1890 р. капітали євреїв у винокурній промисловості у 28 разів перевищували капітали всіх християн, задіяних у цій сфері. «Причини переваги промислових засобів євреїв, полягає у взаємній їх згуртованості, легкості між ними асоціацій і широкому кредиті, забезпеченому кагальним самоуправлінням» [27, арк. 325].

Взагалі у контексті участі єврейського етносу в економічному житті відзначимо, що завдяки єврейській підприємливості воно стало активнішим, поживалися торгівельні відносини, державній владі навіть доводилося стримувати підприємницьку активність євреїв, особливо у тих випадках, коли вони намагалися монополізувати ту чи іншу сферу виробництва.

6.3. Господарські практики і підприємництво росіян

Земля та дешева праця українського селянства створювали вигідні матеріальні умови російському дворянству для підприємництва. Особливо активну протекціоністську політику щодо росіян уряд почав проводити у другій половині XIX ст. Урядовцям дворянам та поміщикам центральних губерній Росії були надані особливо пільгові умови придбання у власність і орендування земель у Правобережній Україні. Після трьох поділів Польщі уряд взяв курс на інтенсивну русифікацію Південно-Західного краю. Одночасно з поширенням російського адміністративно-політичного устрою, економічних, судових та правових законів почалося витіснення звідси польських землевласників і насадження російських поміщиків..

Ці процеси посилювалися після двох визвольних польських повстань. На думку Д. Бовуа, «Січневе польське повстання 1863 р. стало ідеальним приводом для того, щоб надати репресіям нового розмаху. На зміну десятиліттям панування ознак польської культури і значущості приходять не менш тривала і систематична політика її нищення. Оновлена форма тихої війни на цей раз була скерована в самісіньке серце польської могутності – на землю» [229, с.23].

Лише після польського повстання 1863 р. російським дворянам було «продано» (без торгів) більш як 0,5 млн. дес. відібраних у поляків земель,

причому за дуже низькими цінами. З прийняттям протекційних для росіян законів польське землеволодіння постійно скорочувалося. Процес припливу російських землевласників, зокрема, у Київській губернії ілюструється такими статистичними даними. За 1890-1892 рр. сюди прибуло 323 російських поміщиків, і у їхню власність перейшло загалом 23.496 дес. землі [204].

Внаслідок такої політики царського уряду Російської імперії протягом ХІХ ст. на Правобережній Україні з'явився значний прошарок великих землевласників російського походження, тим самим звужувалися економічні можливості для українських та польських поміщиків. Наведені факти є типовими для тогочасної підприємницької практики і показовими з точки зору того, якими шляхами передавалась власність російським поміщикам, що мали не лише великі матеріальні статки для їх придбання, але й почувалися досить впевнено, оскільки за ними завжди стояла державна бюрократична машина.

Так, російським поміщикам Балашовим належало понад 500 тис. дес. землі. Зокрема, К. Балашовій належали два найбільші маєтки – Шпиківський (11,8 тис. дес.), куплений нею із кращим у Подільській губернії цукровим заводом та Мошногородищенський (43,6 тис. дес) у Київській губернії, що перейшов їй у спадок від дядька, князя С. Воронцова. Розвитку господарства сприяли високі прибутки, які одержували від 2-х винокурних, 2-х цегляних, лісопильних, пивоварних і побудованого 1876 р. цукрового заводу. [29,арк.43] На підприємствах і в маєтках використовувалась дешева робоча сила малоземельного селянства, якого у цих місцевостях було достатньо.

Активну роль в економічному житті України другої половини ХІХ — початку ХХ ст. брало російське дворянство іноземного походження – Сан-Донато, Вітгенштейни, Гедройци, Гуттен-Чапські, Шембеки, Ніроди, Гейдени, Морстіни, Енгельгардти, Местмахери, Штейнгелі, Врангелі, Масси, Мекки та інші. У переважній більшості вони мали земельні володіння і у своїх маєтках найбільш поширеними видами підприємницької діяльності були винокуріння і помел зерна.

Так, князі Демидови-Сан-Донато, крім маєтностей в Італії мали борошномельні та цукрові заводи у Київській губернії. Князь П. Демидов-Сан-Донато певний час був головою Товариства сприяння промисловості та торгівлі. На початку ХХ ст. власниця Ільїнецького маєтку (Липовецький повіт) княгиня К. Демидова-Сан-Донато головний прибуток отримувала від вирощування пшениці, цукрових буряків і насінництва. Господарство маєтку складалося з 4 економій при містечку Ільїнці, с. Павлівка, фермі Свистунка. Всього землі – 4759 дес. ., У землеробстві практикувалась 5-ти пільна сівозміна. Поряд з цим у маєтку (м-ко Ільїнці) працювали цукровий завод і 2 млини [14, с. 77].

На Волині активну підприємницьку діяльність вели графські родини Броель-Плятер і вихідці з польської Померанії Гуттен-Чапські. На початку ХХ ст. (станом на 1913 р.) графи брати Ігнат, Антон і Віктор Броель-Плятер мали у власності 29624 дес. землі у містечку Домбровиця Ровенського повіту.

Тут, у маєтку хутір Воробин працювали винокурний і лісопильний заводи. Графи Станіслав і Микола Чапські також у своєму маєтку Миропіль Новоград-Волинського повіту, який становив 5788 дес. землі, поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою. В господарстві працювали винокурний завод і млин [22, с.270; 160].

Русифікація України, що почалася у першій половині ХІХ ст., призвела до того, що сюди стали прибувати заможні російські купці. У великих містах України – осередках промисловості, торгівлі, культури і суспільного життя, купцям-переселенцям надавались певні пріоритети та пільги. Так, у 30-х рр. ХІХ ст. за наказом Миколи І до Києва з внутрішніх губерній Росії заохочувалося переселення купців з великими капіталами, які одразу зайняли панівне становище серед місцевого купецтва, потіснивши дрібні єврейські, українські і польські капітали. Саме в цей час сюди прибули Дегтярьов, Масалітінов, Фоломінов, Богатирьов, Єлісеєв та інші. Українців-купців переселяли з центру на околиці. Тому не дивно, що наприкінці ХІХ ст. у Києві було 2307 купців з росіян, 2238 з євреїв і лише 152 з українців [13, с.172].

І хоча російські купці і поміщики при підтримці всієї державної машини намагались потіснити позиції в українських губерніях польських і єврейських підприємців як найбільш міцних конкурентів, а скоріше як політичних противників – ці процеси йшли повільно. Газета «Киевлянин» за 7 червня 1892р подає пояснення причин відставання росіян у підприємницькій конкуренції з євреями, поляками, німцями: «російське землеволодіння поставлене дотепер досить слабко, що обумовлюється декількома причинами. Серед російських землевласників багато чиновників, цивільних і військових, які особисто вести господарства не можуть... Багато польських землевласників виявили й виявляють набагато більше енергії, і що моральний обов'язок російських власників, що купують маєтки, вимагає не допускати їх до занепаду й здичавіння» .

Однак, російський етнос, підкріплений офіційною політикою, витісняючи інші етноси, намагався зайняти провідне становище в економічній сфері. Поширення земельної власності російських купців і поміщиків в Україні посилювало позиції росіян взагалі і серед підприємців, зокрема. Така ситуація зміцнювала великодержавницьку політику Російської імперії щодо інших національних етносів.

6.4.Господарювання і підприємництво польського етносу

Як відомо, землі Правобережної України, які входили до Речі Посполитої після її поділів наприкінці ХVІІІ ст., були включені до складу Російської імперії. Тут проживало польське населення і ще довго зберігалися польські порядки, польська мова залишалася в школах, судочинстві, адміністрації. У досліджуваний період існувала проблема взаємовідносин російської влади і польської шляхти. Вона особливо виявлялась у вирішенні питань щодо її

легалізації та перерозподілу земельної власності. Закономірно, що польське питання в системі землеволодіння та землекористування, внаслідок наявності значних земельних володінь поляків у другій половині XIX ст. стало важливою проблемою російського царизму. Якщо на початку XX ст. політика уряду була спрямована на підтримку великих землевласників та магнатів, включення дрібної шляхти до привілейованого стану стосовно землі, то після 1863 р. приймалися обмежувальні закони, різні дискримінаційні міри стосовно поляків.

Після придушення польських повстань 1830–1831 рр. та 1863 рр. політика російського самодержавства щодо поляків значно погіршилася. Активних учасників повстань вислали, у частини поміщиків була конфіскована земля. Було заборонено полякам купувати, орендувати землю, припинено можливість брати їм кредит у банку [21, с. 31–49]. Спеціальним механізмом матеріального пригноблення польських землевласників була офіційно озвучена «контрибуція» в розмірі 10 % від доходу, введена після придушення повстання 1863 р.

Як відмічає у своєму дослідженні Д. Бовуа, «1896 р. росіяни таки домоглися вигідного для себе балансу у володінні землею завдяки низці заходів, як-от: неможливість для поляків скористатися послугами Дворянського банку, створеного 1885 р., заборона київським генерал-губернатором О. Ігнат'євим з 1890 р. передавати землі в пожиттєву власність, пізніша заборона купувати частини спадщини і, врешті, дозвіл на успадкування лише подружжям та по прямій лінії» [1, с.306].

Але, незважаючи на різні обмеження, заборони і навіть репресивні заходи, частка польського елемента у підприємницькій діяльності в губерніях Південно-Західного краю залишалася значною. Це пояснювалося, по-перше значними розмірами польського землеволодіння, яке пройшло тривалий шлях розвитку і міцно укорінилося, а по-друге, тим, що поляки показували приклад господарювання. Так, станом на 1896 рік у Київській губернії із загальної земельної власності 1 992 316 дес. частка земельних володінь поляків становила 729 757 дес. або у процентному співвідношенні – 36 %. А у Подільській губернії частка польських маєтностей була значно більшою: 861812 дес. із загальної земельної площі 1 621 651 дес. або 53 %. Волинська губернія у цьому відношенні займала проміжну позицію: тут поляки володіли 1 161 874 дес. із 2 966 312 дес. усіх землеволодінь, тобто 39 % [32].

У другій половині XIX – на поч. XX ст. більшість землевласників-поляків та орендарів завдяки достатній освіченості, підприємливості, використанню техніки, удосконаленню технології виробництва, а також застосуванню дешевих робочих рук безземельного та безробітного селянства, перетворили свої маєтки в прибуткові аграрно-промислові осередки, які працювали на ринок. Поряд з виробництвом сільськогосподарської продукції вони розвивали переважно цукрове, винокурне і борошномельне виробництва, які приносили їм значні прибутки. Серед власників цукрових, винокурних заводів та млинів значне місце займали підприємства великих польських землевласників: Браницьких, Потоцьких, Сангушків,

Ярошинських, Радзивіллів. За відомостями, станом на 1910 рік полякам належало 40 % усіх цукрових заводів в Україні.

Зокрема, передові на той час технології у землеробстві і переробній промисловості запроваджували у своїх господарствах графи Браницькі. Якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтках Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля, що в цих краях було рідкістю. Станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, у власності мали 7 цукрових, 2 винокурних заводи і 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях. Так, М. Браницька мала у власності 4 цукрові заводи у с. Кожанка, с. Саливонки, с. Руда, с. Триліси Васильківського повіту; 2 винокурні заводи у с. Вербівка Звенигородського повіту, с. Софіївка Черкаського повіту та 5 парових млинів у м. Біла Церква, с. Фурси, с. Пугачовка, с. Щербакі, с. Грушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду) [25]. Поєднання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів давало можливість збирати високі врожаї.

Відомими підприємцями краю були землевласники графи Потоцькі. Теплицько-Ситковецький маєток, частина тих величезних володінь у Південно-Західному краї під назвою «Уманьщина», що з 1652 р. належали роду графів Потоцьких. Наприкінці ХІХ ст. одним з найбільших цукрових магнатів став Йосип Потоцький. Йому належали цукроварні у Клембівці, Шепетівці, Кременці, Корці на Волині, в Сатанові, Сутківцях на Поділлі, в Бужанці та Вільховці на Київщині [30, арк. 90-92;]. Поряд з цукровиробництвом Й. Потоцький спрямовував свою увагу і на інші галузі. Так, у його власності були Смагдиревський скляний і Клембівський піщаний заводи. Родина Потоцьких виділялась і серед власників млинів.

Слід згадати одного із перших організаторів цукрової промисловості на Поділлі Е. Маньковського. У 1866 р. в с. Борівці він збудував першу цукроварню. В цій же садибі створив кінний завод і розвивав тонкорунне вівчарство. З 1860 р. входив до комітету з представників Київської, Подільської та Волинської губерній, який організовував Сільськогосподарське товариство західних губерній і Земське кредитне товариство. Брав участь у з'їзді поміщиків Подільської губернії (28-31.08.1896 р. в м. Проскурові), на якому було засновано Подільське товариство сільського господарства (ПТСГ), з 1892 р. входив до його ради [11, с.392].

Багатогранною була діяльність відомого подільського промисловця і громадського діяча К. Бущинського, який завдяки праці і знанням перетворив Немерчанський маєток у високопродуктивне господарство. У 1886 р. він створив у Немерчому разом із М. Лонжинським одне з перших на Поділлі селекційно-насінове господарство (фірма «К. Бущинський і М. Лонжинський»). У той час місцеві господарі купували насіння за кордоном, витрачаючи значні кошти. Немерчанське господарство було організоване як товариство, за зразком кращих насінневих західних господарств. Воно мало селекційну лабораторію, контрольну, дослідну й метеорологічну станції. Господарство проводило селекцію цукрових буряків,

пшениці, жита, вівса, зокрема тут були виведені такі відомі сорти озимої пшениці, як «Тріумф Поділля», «Банатка подільська», «Тріумф Поділля новий», «Немерчанська ювілейна», ярової пшениці «Немерчанська ярова» й «Немерчанська ярова чорна», вівса – «Немерчанський найбільш ранній», озимого жита – «Excelsior». Протягом 30 років існування немерчанське насінневе господарство значно розширило свою діяльність і на початку ХХ ст. було одним з найбільших у Російській імперії і успішно конкурувало за кордоном [17, с.8-11].

Ефективні методи господарювання запроваджували у своїх володіннях батько і син Юзеф і Францішек Ярошинські. Ю. Ярошинський до кінця життя скуповував все нові маєтки і став одним з найбільших землевласників Південно-Західного краю і успішним підприємцем. Ф. Ярошинський, успадкувавши свою частку в 2 209 дес. 4626 саж. землі у Вінницькому повіті, сам придбав 1909 р. невеликий маєток 76 дес. 1980 саж. у с. Марківці Брацлавського повіту. У Вінниці в 1911-1912 рр. скупив кілька ділянок, де збудував механічну фабрику взуття «Яструб». Для ефективного ведення господарства імпортував з інших країн техніку, худобу та племінних коней. Мав гранітну копальню в Гнівані. Входив до Вінницької філії Подільського сільськогосподарського синдикату, а коли філія виокремилася як Вінницький сільськогосподарський синдикат – став його віце-головою [11, с.890-894].

Багато відомостей про підприємництво поляків представляє Волинська губернія, на території якої наприкінці ХІХ ст. проживала майже половина всієї польської людності України (184 тис. осіб). Характерним було те, що на Волині, незважаючи на утиски, міцно укорінилася система польського землеволодіння. Високою інтенсивністю виробництва характеризувалися маєтки графа Й.Потоцького (70 876 дес.), розташовані у Новоград-Волинському, Старокостянтинівському і Заславському повітах; князя Р. Сангушка (65 213 дес.) – у Луцькому і Ровенському повітах; князів Любомирських (15 692 дес.) – у Ровенському повіті [22]. Поряд з виробництвом сільськогосподарської продукції польські землевласники у своїх маєтках розвивали переважно цукрове, винокурне та борошномельне виробництва. Підприємці-поляки також зробили помітний внесок у розвиток паперової, склоробної, фарфорової та інших галузей промисловості губернії.

В умовах обмеження можливості господарської діяльності поляків, переконливими є численні факти вмілого господарювання дрібних сільських товаровиробників. Так, за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. із 184 тис. поляків Волинської губернії абсолютну більшість складала верства землеробів (60,8 %) [16, с.44]. Російська держава заохочувала колонізацію поляками малородючих земель Волинської губернії. Більшість з них отримувала свої наділи в місцях із заболоченими або піщаними ґрунтами. Однак і в цих умовах колоністи домагалися своєю працею прибутковості новозаснованих господарств. Поселенці користувалися землею на правах оренди, у подальшому підприємливіші з них викупляли землю. Зокрема, у Новоград-Волинському повіті на початку ХІХ ст. багато поселень було засновано колоністами, серед них с. Дорогань. На початку ХХ

ст. чиншовики села отримали дозвіл на викуп своїх земельних ділянок у приватну власність. За допомогою Волинського поземельного банку в 1903 р. вони створили Дороганське товариство, до якого увійшли 16 господарств [3, арк. 2].

Прикладом більш передового землекористування у порівнянні з іншими селянськими господарствами можна назвати всі 27 польських сімей, які оселилися в колонії Ядвиполь Ровенського повіту. Ділянки землі площею від 9 до 15 дес. колоністи орендували у князя Радзивілла на протязі 30 років без всякої гарантії на довготривалий період, сплачуючи власнику по 3 руб 50 коп. за десятину. У землеробстві колоністи запровадили п'ятипільну сівозміну. Практикували травосіяння: конюшина, віка і тимофіївка, а також сіяли для худоби влітку кормові буряки і моркву. Внаслідок того, що не було випасів, худобу влітку годували сіном, конюшиною, корнеплодами і соломною [4, арк. 273, 274].

6.5. Господарська діяльність німців і чехів

Німецька колонізація у другій половині XIX ст. губерній Правобережної України, особливо Волинської, мала виразно аграрний характер, хоча й певна кількість німців була зайнята і в промисловості. Масово вони почали переселятися у Волинську губернію з 1787 р. Саме Волинь була тоді порівняно малозаселеним краєм із значними площами неосвоєних і дешевих земель, що приваблювало сюди переселенців із Царства Польського, Пруссії та Австрії. Масовому переселенню німців на територію регіону сприяли значні пільги, які надавав їм уряд Російської імперії, сподіваючись послабити польський економічний вплив. Німецькі переселенці звільнялися від податків, військової повинності, отримували право купувати у власність, або ж орендувати державні та поміщицькі землі, утворювати поселення – колонії, відправляти свої релігійні обряди. Якщо за переписом населення 1897 р. у Волинській губернії німців нараховувалося 171 300 осіб [16, с.71], то за даними 1914 р. – більше 240 тис. осіб.

Роль німців у широкому спектрі господарської діяльності, підприємництва була різною, неоднозначною і залежала від політики держави. Німецька колонізація у XIX ст. Волинської губернії мала аграрний характер, хоча певна кількість німців була зайнята і в промисловості. Переважаючою формою землекористування німців була оренда землі. Площа німецького землеволодіння швидко зростала, що змушувало владні структури вдаватися до законодавчих обмежень. Однак ці спроби не давали бажаного результату. На початку XX ст. німецьке землеволодіння було на третьому місці після польського та російського. Як свідчить тогочасна статистика земельні ділянки німців – власників здебільшого мали розміри до 50 дес. Серед великих землевласників краю німців було небагато. На початку XX ст. заможними землевласниками були родини Арндтів, яким належало в Житомирському і Новоград-Волинському повітах 3 507 дес. землі, Г. Рейну в

Острозькому повіті – 3579 дес., Ф. Банауту в Ровенському повіті – 6601 дес. [22]. У ХІХ ст. найбільше маєтків у різних повітах губернії мав В. Рау, загальна площа яких становила 2387 дес., Й. Шперліну належало 3775 дес., Ю. Арндту – 3155 дес.; Р. Бендедту – 3455 дес.; Р. Абелю – 2700 дес. [10].

До наших днів збереглися спогади місцевих жителів сіл Березівки, Черемошного, Дубовця (на той час Житомирського повіту) про господарювання та громадську діяльність Арндтів, які належали до так званих «німців-колоністів». Родоначальником «волинських Арндтів» був Юліан Іванович Арндт (1827–1907), який у подальшому став великим землевласником, купцем і вмілим господарем, передаючи досвід і маєтності своїм дітям. Освіта, працьовитість, підприємницький хист стали запорукою придбання значної кількості землі і прибуткового виробництва. Не стали перешкодою для Ю. Арндта складні сімейні обставини: коли йому було 5 років не стало батька, померли перша і друга дружини, залишивши на його утриманні шестеро малолітніх дітей. Проте йому вдалося себе зреалізувати, стати успішним підприємцем.

Про господарську заповзятливість і підприємництво свідчать угоди про придбання землі. (Державний архів Житомирської області. Ф. 33. Оп. 1. Спр. 307 ; Спр. 332). Так, Ю. Арндт 1877 р. купив у поміщика Т. Врочинського маєток у с. Мар'янівка Новоград-Волинського повіту загальною площею 617 дес. 984 саж. Згодом 1882 р. Ю. Арндт придбав у К. Шленкера ділянку лісу в урочищі Черемошне Житомирського повіту загальною площею 1230 дес. У цьому ж році він купив на торгах маєток Богаєвських (400 дес. землі) у Березівці поблизу куплених 1230 дес. у Черемошному. Незважаючи на непридатні поліські ґрунти, Ю. Арндту вдалося налагодити прибуткове господарство у маєтку Черемошне.

Найбільш відомим з нащадків Ю. Арндта став старший син від другого шлюбу – Іван. Він продовжував господарські справи батька, налагодив роботу млина та інших виробництв [19]. І. Арндт був членом Державної Думи, сприяв створенню в Житомирі органів земського самоуправління і плідно працював у них. За свої кошти І. Арндт побудував у 1907–1911 рр. школу у Березівці, яка і на сьогодні працює і залишається рукотворною пам'яткою про Арндтів.

Зауважимо, що де б не селилися представники німецького етносу, всюди намагалися налагодити власне прибуткове виробництво, придбати у власність землю. Господарства німців вирізнялися кращою технічною оснащеною, раціональним використанням земельних угідь, прогресивними технологіями у землеробстві та тваринництві. В архівних документах, зокрема, відзначено: «Німці становили найбільшу кількість хутірських господарств у Новоград-Волинському повіті. В одній Миропільській волості в колоніях: Фрідріхівка, Ульяновка, Лучиста, Оразумівка, Дублянівка та ін. нараховувалось більше 600 господарств німців. Цілком свідомо, розуміючи всі вигоди хутірського господарства, завдяки своєму працелюбству і більш високій культурі, здатні були утриматися на таких малопродуктивних ґрунтах, де наш селянин рахував неможливим поселитися».

«Німецькі господарства займали різну площу від 1,5 дес. до 20-30 дес. Цікавий той факт, коли наш селянин на 3-4 дес. відмовлявся утримувати корову, але обов'язково тримав хоч би дві худенькі конячки. Німець, навпаки, стверджував, що в господарстві, в якому менше 4-5 дес. утримування коней не вигідно, для яких немає роботи протягом року. Зате кожен німецький господар, навіть при наявності у володінні 3-4 дес. землі тримав 1-2 корови. У господарствах в 10-15 дес. утримували 4-5 корів, причому старалися своє господарство спрямувати на забезпечення худоби якомога більшою кількістю кормів, щоб отримати більший прибуток від продажу масла». До речі, у господарствах колоністів була поширена так звана червона білоголова «німка», добре відома як дуже продуктивна молочна корова [4, арк. 398, 400].

Прикладом підприємництва було господарство колишнього австрійського підданого І. Гана при с. Волянщина Житомирського повіту. В документах Житомирської повітової землевпорядної комісії відзначено, що «господарство ведеться настільки інтенсивно і приносить настільки достатній прибуток, що субсидій не потребує». Ган запровадив у землеробстві 8-мипілну сівозміну з використанням кормового клину, внесенням потрібної кількості добрив. Для виробництва більших обсягів тваринницької продукції в господарстві утримувалась худоба покращеної породи. Крім того, господар володів малярним ремеслом, що давало можливість збільшувати свої доходи [4, арк. 427].

Цінною для характеристики господарювання німців є хроніка с. Фасова Рудня Житомирського повіту, представлена Л. Кремрінгом, який там народився, а в 1945 р. був висланий на примусові роботи у Свердловськ, де провів 43 роки. «Колонія була заснована в 1875 р. Завдяки тяжкій праці і великій бережливості, наші селяни до початку Першої світової війни змогли досягти кращого рівня життя. Були придбані сільгоспмашини, а також розведені продуктивні стада худоби і коней [12, с.128]. Автор наводить відомості Житомирського обласного архіву, які стосуються землеволодіння колоністів Фасової Рудні в період, що передував конфіскації їх земель в 1916 р.: Я. Боднер - 24 дес., А. Хефке - 20 дес., Л. Ессе - 22 дес., Г. Франк - 22 дес., Л. Кало - 26 дес., Ф. Каменц - 25 дес., М. Кольм - 34 дес., Х. Мерлинг - 22 дес., С. Мольцан - 26 дес., А. Педе - 29 дес., А. Загер - 25 дес., Ф. Шепан - 25 дес., Ф. Шульц - 22 дес., А. Зигель - 30 дес., П. Трепто - 22 дес., А. Вариас - 36 дес., В. Цимер - 22 дес.

В умовах краю помітна роль німців у розвитку лісорозробної, лісопереробної, суконної, паперової, борошномельної, пивоварної промисловості. Використовуючи наявні ліси підприємливі німці займалися лісорозробками, засновували лісопильні заводи та різні деревообробні підприємства. Зокрема, В. Рау належали 3 лісопильні заводи в с. Козин, с. Оршів та містечку Степань Ровенського повіту; А. Кендау – лісопильний завод у с. Плоска Дубенського повіту; купцеві Альбрехту – такий же завод в с. Касареві того ж повіту [7, с.287;].

Велике лісопереробне підприємство німецької фірми «Вольф Герман» було розташоване поблизу Романова Новоград-Волинського повіту.

Скуплень і підданий первинній обробці ліс відправляли до німецьких міст Кенігсберга і Данцига. Біля містечка Вишнівець Кременецького повіту з 1887 р. працював лісопильний завод німецького акціонерного товариства «Берлінська лісова контора». Виготовлені матеріали відправляли до Данцига. У сенсі підприємницької діяльності слід згадати й землеробсько-промислову колонію Кенеберг, яка належала берлінській фірмі «Вільгельм Кене і Берг». Вона володіла 10 тис. землі, лісопильним заводом і навіть власною залізничною віткою до станції Дубно [10, с.97]. Зрозуміло, що такі масові лісорозробки залишали значні площі вирубаного німцями лісу, що без наступного відтворення мали складні наслідки для лісових багатств Волині.

Крім лісопильних заводів, німці засновували і деревообробні підприємства, вони подавали приклад підприємницької кмітливості і раціонального використання сировини. Так, використовуючи залишки дубових колод з лісопильних заводів, налагодили виробництво паркету. Такі фабрики діяли в Здолбунові (засновник барон Л. Кронеберг), в с. Лози Кременецького повіту (засновник Ф. Ауергоф). Німці засновували також папірні. Зокрема, Г. Фукнер заснував паперові фабрики у селах Верба та Рудня Почаївська Ровенського повіту.

Німецькі переселенці започаткували виробництво сукна, заснувавши 1832 р. поблизу містечка Рожище Луцького повіту колонію Вовнянка, Тут у 1834 і 1838 рр. селяни Г. Штейнгауер, Г. Ланге заснували суконні фабрики; У 1858 р. три фабрики були відкриті купцем К. Брокером і селянами Г. Вудке та І. Ренном, і в 1860, 1863, 1864, 1866, 1872, 1873, 1882 і 1890 рр. відповідно К. Лібгольцем, Ф. Бюргером і В. Вердіним, Е. Ябушем, Ю. Рейном, А. Кірхнером, С. Дреусом та Е. Бюргером. Фабрики Вовнянки виготовляли просте грубе сукно, яке збували на місцевих ринках або ж перекупникам. Шерсть для роботи скупляли у місцевих селян та поміщиків, які розводили овець. У 1870р. у Рожищі пруський підданий К.Тон заснував велику суконну фабрику, на якій виготовляли тонке сукно [24, с.51-54]

Ремісничє виробництво було представлено переважно майстернями – переважно кузнями, столярнями, шевськими закладами. Певну частку становили також млини, ковбасні, дрібні олійні, пекарні. Великою була частка німців серед мірошників, їх нерідко наймали для будівництва млинів і роботи на них. Подекуди німці намагалися мати власні млини. Зокрема, в с.Медведово (8 км від Ємільчино) працювали 2 вітряні млини, які належали Карлу і Адольфу Мердке. Варто виділити кваліфікованих ремісників слюсарно-механічної майстерні колонії Анете Новоград-Волинського повіту. Вони навіть виготовляли двигуни для млинів, які користувалися попитом як на території губернії, так і за її межами. Відомими були майстри токарної і слюсарної справи брати Корт з Фасової Рудні Житомирського повіту, які в своїй майстерні виготовляли упряж для коней, молотилки, косилки, віялки, соломорізки [19, с.165].

У пореформений період російський царизм здійснив ряд заходів щодо переселення на Волинь, Поділля та Київщину чехів. Розвиток капіталізму в Чехії у середині ХІХ ст. і пов'язане з ним соціальне розшарування селянства

та розорення обезземеленої його частини викликали масову еміграцію чехів у інші країни. Для повернення переселенців на свій бік російський уряд надавав можливість купувати землю на досить вигідних умовах. Інтерес царського уряду до чеських колоністів пояснювався політичними подіями, які відбувалися в західних губерніях імперії. Після польського повстання 1830 р. царський уряд взяв курс на обмеження польського елемента в Південно-Західному краї, використовуючи чеських переселенців. Переселення чехів на Волинь почалося з 1867р. і продовжувалось до 1874 р., коли були відмінені пільги для переселенців по військовій повинності та ін. Чехи, купуючи землю і переходячи в російське підданство, звільнялися від сплати податків, повинностей, у т. ч. й поземельних зборів і відбування військової служби протягом 5 років. Чехів записували переважно до селянського стану і підпорядковували загальному для всіх станів місцевому управлінню. Чехи на свій розсуд могли або зараховувати себе до вже існуючих селянських общин і волостей, або утворювати свої окремі общини.

Через 10 років після закінчення колонізації чехами Волині їм належало у 1884 р. 27 637 дес. землі, що складало 9,9 % усієї орної землі на Волині. Крім того, чехи орендували 1128 дес. землі. Земля, яку одержували чеські колоністи, була переважно під лісом. Треба було докласти великих зусиль на викорчовування лісу. Станом на 1901 р. у Волинській губернії нараховувалося 110 колоній чехів. [2, с.53-56].

Чеські колоністи, займаючись в основному сільським господарством, досить швидко налагодили ремісниче виробництво і торгівлю. Їхнє господарювання було на значно вищому рівні, вважалося зразком для запозичення місцевим селянством. Чехи відзначалися високою культурою обробітку ґрунту, запроваджували нові технології знаряддя праці, їх продукція була якісною і конкурентно спроможною на внутрішньому і міжнародному ринках. Велику увагу чехи приділяли вирощуванню зернових і технічних культур – хмелю, льону, цукрових буряків, картоплі, використовували сільськогосподарські машини. Важливу роль у господарствах чеських поселенців відіграло угноєння полів і запровадження сівозміни.

Прикладом підприємливості і достатку було хутірське господарство І. Галукеа (5,25 дес.) при с. Антонівка Острозького повіту. Враховуючи низьку родючість ґрунту для ведення землеробства (ґрунт супіщаний, підґрунт – червоний пісок) і близьку відстань до м. Острога (10 верст), господарство головним чином спиралось на тваринництво. У землеробстві була запроваджена 4-пільна сівозміна. Конюшина з невеликим лугом давала достатню кількість сіна на зиму і корму влітку для корів і коней, а наслідком цього була достатня кількість гною і потім порівняно більші врожаї. Продуктів від землеробства вистачало тільки на потреби сім'ї, прибуток отримували лише від продажу худоби, молочних продуктів і насіння конюшини [4, арк. 688]. Ефективно господарював у цій місцевості і чех В. Копецький, який з 1906 р. мав відруб площею 29 дес. при с. Малий Шпаків Ровенського повіту. В господарстві була заведена багатопільна сівозміна,

правильне травосіяння і коренеплоди, чого не було в інших селянських господарствах.

Господарська активність чехів, а також сприятливі природно-кліматичні умови, зумовили інтенсивний розвиток хмелярства, особливо на Волині. Перші плантації були закладені в Підцуркові і Глинську Дубенського повіту чехами Вайсом і Ф. Дубравою. З часом, у Глинську відкрили і пивоварний завод, який почав варити пиво із місцевої сировини. Згодом культура хмелю почала поширюватись серед чехів сусідніх колоній, місцевих поміщиків та селян. Плантації хмелю з допомогою чехів стали закладати і місцеві поміщики – барон Таубе, Сवेशніков, Верба, Овсяніков-Куликівський та ін. Першу, значну за розмірами плантацію, площею 33 дес. влаштував директор агрономічного училища з Чехії Ф. Дубрава у маєтку генерал-ад'ютанта барона Таубе в с. Високому Житомирського повіту.

Через 10-14 років після організації перших плантацій (1882 р.) в губернії вироблялися до 5 тис. пудів хмелю, згодом 1887 р. – вже 37 тис. пуд., 1891 р. – 45 тис. пудів і, на кінець, 1910 р. виробництво досягло 120 тис. пудів в середньому на рік, що дорівнювало 3/5 виробленого по всій Російській імперії хмелю, придатного для промислового пивоваріння [8, с. 23]. Кращі плантації хмелю були в чеських поселеннях: у Ровенському повіті – Глинську, Квасилові; у Луцькому повіті – Княгининому, Милуші і Теремно; у Володимирському повіті – Купичеві; у Дубенському повіті – Волковиях, Рогозному саж, Мирогощі, Семидубах, Малині, Підгайцях [5, арк. 8].

Вирощування і переробка хмелю, а відтак пивоваріння стали прибутковою галуззю, в якій працювало багато підприємливих людей. З середини ХІХ ст. спостерігається швидкий процес створення пивзаводів у Новограді-Волинську, Рівному, Горошках, Мирополі, Кодні та ін. Зокрема, 1878 р. у Житомирі заснували пивоварний завод «Слов'янський» Й. Махачек і Т. Янса (тепер Житомирський пивоварний завод), який виробляв пиво різних марок, що користувалось великим попитом. У 1903р. на Крошні Чеській, тоді передмісті Житомира, І. Альбрехт відкрив пивоварний завод «Волинь», який виготовляв також якісне пиво, яке було удостоєне високих нагород на російських та зарубіжних виставках.

Висновки

Євроінтеграційні процеси ХХІ ст. спонукають народи різних держав до пошуку шляхів прибуткового виробництва, задоволення необхідних життєвих потреб людей, збереження довкілля, поліпшення охорони здоров'я, мирного співіснування. Народи, минаючи протиріччя, які мали місце в минулому, намагаються зосередити історичну пам'ять на тих моментах, які зближують різні етноси. Враховуючи той факт, що саме у другій половині ХІХ–на початку ХХст. у губерніях підросійської України після скасування кріпацтва зростала ефективність господарювання, розвивалося підприємництво у промисловості та сільському господарстві– у чому помітну роль, поряд з

іншими чинниками, відігравали також і різні етноси, які населяли цю територію і зробили свій внесок у соціально-економічний розвиток України. Інтеграція в систему економічних відносин поляків, німців, чехів, а також місцевих євреїв позитивно вплинула на подальший розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі та підприємницької діяльності.